

TÜRKİYE İLE AVRUPA BİRLİĞİ ARASINDAKİ DIŞ TİCARETTE ENDÜSTRİ İÇİ TİCARET

Doç.Dr. Erol KUTLU*
Doç.Dr.İsmail AYDOĞUŞ**
Arş.Gör.Dr.Fusun YENİLMEZ***

ÖZET

Bir ülkenin aynı endüstriye ait bulunan bir ürünü hem ihraç hem de ithal edebildiği ticaret şekli olarak tanımlanan endüstri içi ticaret, son yıllarda daha da önem kazanarak iktisat literatürün de ön plana çıkmıştır. Karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin açıklayamadığı bu tip ticareti, ürün farklılaştırması ve ölçek ekonomileri gibi faktörleri de göz önüne alarak endüstri içi ticaret açıklamıştır. Bu çalışmanın amacı, endüstri içi ticarete ait kuramsal ve ampirik yaklaşımları incelemek, Türkiye ile Avrupa Birliği dış ticaretinde endüstri içi ticaretin önemini ortaya koymaktır.

Bu doğrultuda, dış ticaret teorisi yaklaşımları içerisinde endüstri içi ticarete ilişkin kuramsal, ampirik yaklaşımlar incelenmiş ve endüstri içi ticareti ölçme yöntemleri tanıtılmıştır. Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki dış ticaret, SITC Rev.3 sınıflandırmasına göre birincil ürünler ve sınav ürünler olarak gruplandırılmıştır. Bu gruplarda kendi içinde Gümrük Birliği öncesi ve Gümrük Birliği sonrası dönemleri, daha iyi analiz edebilmek amacıyla iki gruba ayrılarak incelenmiştir. Endüstri içi ticareti ölçmek için Grubel-Lloyd indeksinin düzeltilmemiş şekli kullanılmıştır.

ABSTRACT

Intra-industry trade, that is defined as the type of trade which a country can be able to export and import a product that belongs to the same industry, become more important in the economic literature in recent years. Intra-Industry Trade explains things that can not be explained by theory of comparative advantage, by considering factors such as product differentiation and economies of scale. The aim of this study is to examine the theoretical

* Anadolu Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü.

** Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü.

*** Osmangazi Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü.

and emprical approaches, of to intra-industry trade, and point out the importance of foreign intra-industry trade between Turkey and E.U.

In this direction, the thereotical and emprical approaches of intra-industry trade in foreign trade theory have been examined and measurement method of intra-industry trade are introduced. The foreign trade between Turkey and EU, are grouped as primary products and industry products according to SITC Rev.3 classification. These groups are divided into two groups to examine before and after the custom unions period separetly To measure the intra-industry trade, the unadjusted type of Grubell-Lloyd index is used.

I. ENDÜSTRİ İÇİ TİCARET KAVRAMI

Uluslararası iktisatta genel kabul görmüş olan Hecksher-Ohlin Teorisi, ülkelerin sahip oldukları bol üretim faktöründen geniş ölçüde kullanarak ürettikleri malları ihraç edeceğini, öte yandan üretimi için ülke içinde kıt olan üretim faktörünün yüksek oranda kullanımını gerektiren malları ise ithal edeceklerini öne sürmektedir.

Bu görüş 1960'lerden itibaren değişmeye başlamış ve bu görüşü test eden çalışmalar artış göstermiştir. Hecksher-Ohlin Teorisinin açıklamakta yetersiz kaldığı uluslararası ticaret türü, ölçek ekonomileri ve ürün farklılaşması gibi faktörlerin yer aldığı endüstri içi ticaret (EİT) yaklaşımı tarafından açıklanabilmiştir. Endüstri İçi Ticaret, bir ülkenin aynı endüstriye ait bulunan bir ürünü hem ihraç hem de ithal edebildiği uluslararası ticaret türü olarak tanımlanmaktadır.

EİT dış ticarete en yaygın olarak görülen ticaret şeklidir. EİT ilk kez AET'nin kurulmasıyla önem kazanmıştır. AET'nin kurulmasıyla bölge içinde serbest ticaretin başlayıp, farklılaştırılmış ürünlerin ticaretiyle üretim hacminin genişlediği gözlenmiştir.

Bu tarihten sonra pek çok iktisatçı EİT ile ilgili varsayımlar ileri sürmüş ve çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaların sonucunda EİT'in nedenlerinin başında *ürün farklılaşmasının* olduğu görülmüştür. Aynı endüstrinin ürünü olan fakat ufak farklılıklara sahip olan mallar tüketici zevk ve tercihlerindeki farklılıklar nedeniyle EİT'e konu

olmaktadırlar.¹ İkincisi *taşıma maliyetleri ve coğrafi bölgelerdir*. Amerika gibi fiziki olarak büyük ülkelerde uç bölgelerdeki üreticiler ulaşım masrafları nedeniyle sınır komşusu olan yakın ülkelerden ithalat yoluyla hammadde teminine gitmektedirler.²

Üçüncü neden olan *dinamik ölçek ekonomileri* ürün farklılaşmasıyla ilgili bir nedendir. Ülke bir ürünün çeşidinde uzmanlaştığında birim maliyetlerde azalma görülecek ve ülke aynı mallardan daha fazla üretip fazlasını ihraç edecek aynı ürünün farklı çeşidini daha ucuza ithal edecektir.³

EİT'in nedenleri arasında dördüncü sırada *toplam ürün derecesi* görülmektedir. Bu konuda yapılmış olan çalışmalar, uluslararası ürün sınıflandırmasında basamak sayısı yani ürün çeşidi arttıkça EİT oranının da artacağı yönünde sonuçlar vermiştir.

Bir diğer nedenin de *ülkelerin gelir dağılımlarındaki farklılıklar* olduğu ortaya konmuştur. Bu konuda Linder'in tüketicilerin zevklerinin gelir seviyeleri tarafından şekillendiği görüşünden hareketle talebin üretimi teşvik ettiği savunulmuştur. Bu durumda ülkede üretilen mal çeşitliliği kişi başına düşen gelir seviyesinin bir yansıması olacaktır.⁴

EİT'in nedenleri arasında son olarak da *ülkelerin EİT seviyeleri* görülmektedir. Bu konuda Balassa ve Linderin çalışmaları öncülük etmektedir. Bu çalışmalara göre EİT'in gelişmişlik düzeyi yüksek, birbirine komşu, gümrük tarife oranları düşük veya entegrasyona gitmiş, kişi başına gelir düzeyi yüksek ülkeler arasında yaygın olarak görülmektedir. Yine bu çalışmalara göre EİT'in, monopollü rekabet

¹ B.Peter KENEN, *The International Economics*, (4th Edition, Chambridge University Press: New York, 2000), s. 139.

² Alfred FIELD, Dennis APPEYARD, *International Economics*, (Üçüncü Baskı, 1998) s. 195.

³ Şiir Erkök YILMAZ, *Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi*, (Gazi Üniversitesi Yayın No:178, İ.İ.B.F. Yayın No: 57, Ankara,1992) s. 228.

⁴ Steven HUSTED and Michael MELVIN, *International Economics*, (2nd Edition, Harper Collins College Publishers: New York, 1993) s. 131.

şartlarında üretilen, ölçek ekonomisine bağlı, ürün farklılaşmasına uygun olan ürünlerde yaygın olarak görüldüğü tespit edilmiştir.⁵

II. ENDÜSTRİ İÇİ TİCARETİN ÖLÇÜLMESİ

EİT'in temellerini oluşturan kuramsal yaklaşımların üzerinde durulmasının ardından incelenmesi gereken önemli bir konuda endüstri içi ticaretin ölçülmesidir. EİT'in ölçümü konusunda çeşitli indekslerin geliştirildiği çalışmalar yapılmıştır.

A) GRUBEL-LLOYD İNDEKSİ

Grubel-Lloyd yeni bir yaklaşımla EİT ölçümüne yönelik hesaplamalar yapmışlardır. G-L indeksi son yıllarda sıklıkla kullanılan indekslerden birisi olmuştur. İndeksin payında EİT, paydasında toplam ticaret yer almakta ve EİT'in toplam ticaretteki payını vermektedir. Bu oran 0 ile 1 arası değer almaktadır. Değer 0'a yaklaştıkça EİT azalmakta ticaretin yönü endüstriler arası ticarete yaklaşmakta, 1'e yaklaştıkça EİT artmaktadır.

Grubel-Lloyd yaklaşımında belirli bir ürün grubu için endüstri içi ticaret, toplam ticaret ($x_{ij}+m_{ij}$) eksi endüstriler arası ticaret ($x_{ij}-m_{ij}$) olarak tanımlanmaktadır.

$$\text{Endüstri içi ticaret} = (x_{ij}+m_{ij}) - |x_{ij}-m_{ij}| \quad (\text{formül 1})$$

Endüstri içi ticaretin toplam ticaret içindeki payı,

$$EIT_{ij} = \frac{x_{ij} + m_{ij} - |x_{ij} - m_{ij}|}{x_{ij} + m_{ij}} \quad (\text{formül 2})$$

olarak gösterilebilir. Gerekli kısaltmalar yapılarak belirli bir ürün grubu için endüstri içi ticaret,

$$EIT_j = 1 - \frac{|x_j - m_j|}{x_j + m_j} \quad (\text{formül 3})$$

olarak gösterilebilir.

⁵ FIELD, APPLEYARD, a.g.e. s. 196.

Formül 2’de, $EIT_j=i$ ülkesinin j ürünündeki endüstri içi ticaret endeks değeri, $x_j=i$ ülkesinin j ürünündeki ihracat değeri, $m_j=i$ ülkesinin j ürünündeki ithalat değeri olarak gösterilmektedir.⁶

Daha önce yapılan eleştirilerden yola çıkarak dış ticaret dengesizliğinin EİT üzerindeki saptırıcı etkisini azaltmak amacıyla *G-L düzeltilmiş EİT indeksini* (formül 4) önermiştir. Bu yaklaşımda EİT toplam ticaret hacminden ticaret dengesizliğinin çıkarılmasıyla elde edilen sonuca oranlanmaktadır. G-L tarafından geliştirilen düzeltilmiş EİT indeksine alternatif olarak çeşitli indeksler önerilmiştir. Ancak alternatif indeksler G-L genel indeksi kadar kabul görmemiştir.⁷

$$EIT_j = \frac{\sum_{j=1}^n (x_j + m_j) - \sum_{j=1}^n |x_j - m_j|}{\sum_{j=1}^n (x_j + m_j) - \left| \sum_{j=1}^n x_j - \sum_{j=1}^n m_j \right|} \quad (\text{formül 4})$$

B) AQUİNO İNDEKSİ

Aquino bir ülkenin toplam ticaretindeki bir dengesizlik durumunda GL indeksindeki hataları düzeltmek için yapılan ayarlamaları eleştirmiştir. Aquino ithalat ve ihracatın tahmini teorik değerlerini hesabına katarak aşağıdaki formülü oluşturmuştur. Aquino, Düzeltilmiş G-L indeksinin de eksiklikleri olduğunu ileri sürerek dış ticaret açıklarının hesaplamalar üzerindeki olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak amacıyla yeni bir indeks geliştirmiştir. Aquino’ya göre her bir EIT_{GL} ticari dengesizlik için ayarlanmış olmalıdır.⁸

⁶ Dominick SALVATORE, *International economics* (Yedinci Basım, J.W. and Sons, 2001) s. 184.

⁷ Herbert GRUBEL, P.J. LLOYD, *Intra industry trade*, (Macmillan, London, 1975) s. 2.1.

⁸ Antonio AQUİNO, “Intra-Industry Trade and Inter-Industry Specialization as Concurrent Sources of International Trade in Manufactures”, *Weltwirtschaftliches Archiv*, Vol. 114, (1978) s. 280.

Bu sebeple Aquino, toplam indeksi almadan önce bir faktörün yerine geçen toplam dengesizlik nedeniyle X_{ij} ve M_{ij} değerlerini ayarlamak istemiştir

EİT paylaşım oranları aşağıdaki gibi hesaplanır.⁹

$$EIT_{AQJK} = 1 - \left\{ \sum_i |X_{jki}^e - M_{jki}^e| / \sum_i (X_{jki}^e + M_{jki}^e) \right\} \quad (\text{formül 5})$$

$$EIT_{AQJK} = 1 - \left\{ \sum_i [(X_{jki} / X_{jk}) (M_{jki} / M_{jk})] / \sum_i [(X_{jki} / X_{jk}) + (M_{jki} / M_{jk})] \right\} \quad (\text{formül 6})$$

Antonio Aquino 1978'de geliştirdiği aşağıdaki formülle GL tarafından tanımlanan temel indekste X_{ij}^e ve M_{ij}^e değerlerini yerine koyarak i malı için EİT oranını, dış ticaret dengesizliklerine uyarlanmış olarak hesaplamıştır.¹⁰

$$EİT_{ij} = \frac{\sum_i (x_{ij} + m_{ij}) - \sum_i |x_{ij}^e - m_{ij}^e|}{\sum_i (x_{ij} + m_{ij})} \quad (\text{formül 7})$$

$EİT_{ij}$ j ülkesindeki i malındaki endüstri içi ticareti gösterir ve sıfır ile bir arası değerler alır. Aquinonun bu indeksi ile literatüre sağladığı katkı EİT'in endüstri düzeyinde hesaplanması durumunda ortaya çıkması olası toplanma sapmalarını ön plana çıkarmıştır. Aquino'nun bulduğu endüstri içi ticaret katsayıları Grubel- Lloyd'un katsayılarına göre daha yüksek değerdedir.¹¹

⁹ Feride Doğaner GÖNEL, "How Important is Intra-Industry Trade Between Turkey And Her Trading Partners?", *Russian and East European Finance and Trade*, 37(4), (2001), s. 61-76.

¹⁰ Feride D. GÖNEL, "Intra-Industry Trade Between Turkey and European Union", *Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi* (Bahçeşehir Üniversitesi), Cilt No: 1, Sayı No: 3, (Mart 2001), s. 26.

¹¹ Ş.Erkök YILMAZ, "Endüstri İçi Ticaret Kavramı Üzerine Bir Deneme", *Gazi Üniv. İ.İ.B.F. Dergisi*, Sayı: 1-2, (1997), s. 245

C) MARJİNAL EİT YÖNTEMİ

Marjinal EİT yöntemini savunan iktisatçılar GL indeksinin bir tek yılı ölçüyor olmasından dolayı “statik” olmasına karşın dinamik ölçme tekniklerini kullanarak MEİT ölçümlerini ortaya atmışlardır. MEİT genel anlamda yıllar arasında EİT’deki değişimleri ölçerek ticaretteki değişimlerin yapısal uyumu ile ilgili biraz daha bilgi vermektedir. Bu alanda pek çok iktisatçı farklı yorumlar ve yaklaşımlar sunmuş her biri olumlu ve olumsuz eleştiriler almıştır.

MEİT konusunda çalışan iktisatçılardan biriside Brülharttır. Brülhart, Grubel ve Lloyd’u temel alarak üç farklı MEİT ölçümü önermiştir. İlki Shelburn (1993) tarafından da önerilmiş olan Brülhart’ın A indeksidir. aslında istatistiksel olarak GL indeksi ile aynı özellikleri göstermektedir. sıfır ile bir arası değer almakta ve aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir.

$$A_i = \frac{|\Delta X_i| + |\Delta M_i| - |\Delta X_i - \Delta M_i|}{|\Delta X_i| + |\Delta M_i|} \quad (\text{formül 8})$$

Formül 8’de tanımlanan A indeksi de, G-L indeksi gibi aynı seviyedeki endüstriler için toplanabilir. Bu nedenle ikinci farklı yöntem olan formül 9’daki ağırlıklandırılmış ortalamaların kullanıldığı indeksten faydalanılabilir.

$$\bar{A}_w = \sum_i^n W_i A_i \quad \text{burada} \quad W_i = \frac{|\Delta X_i| + |\Delta M_i|}{\sum_i^k (|\Delta X_i| + |\Delta M_i|)} \quad (\text{formül 9})$$

Burada \bar{A}_w , i, \dots, n , olarak gösterilen, bir ekonomideki tüm endüstriler ya da bir endüstrideki tüm alt gruplar için ağırlıklandırılmış ortalama MEİT’i göstermektedir.¹² Brülhart’ın A indeksinde ölçüm hatalarının en aza indirilebilmesi için MEİT

¹² Güzin ERLAT, Haluk ERLAT, “Measuring Intra-Industry and Marjinal Intra-Industry Trade; The Case for Turkey”, *Emerging Markets Finance and Trade*, Vol.39, No. 6, (November-December 2003), s. 8.

ölçülürken farklı toplanma derecelerine göre ölçümlerin tekrarlanması tavsiye edilmektedir.¹³

Bu yöntemlerden üçüncüsü de GL tipi MEİT yöntemi olmuştur. Formül.10'dan yola çıkarak Brühlhart, ilgili ürün grubunun performansı hakkında bilgi sahibi olunabileceğini belirtmiştir. Burada hesaplama aralığı -1 ile +1 arasındadır ve bu iki uç durumda endüstriler arası ticaret söz konusudur. Hesaplama ne denli 0'a yakın bir değer alırsa, ilgili ürün grubunda marjinal ticaret o denli endüstri içi ticaret şeklindedir denilebilir.

Son olarak Grubel-Lloyd Tipi MEİT ölçümünden de bahsedilecektir.

$$MEIT_{GL} = 1 - \left[\frac{(|\Delta X - \Delta M|)}{(|\Delta X + \Delta M|)} \right] \quad (\text{formül 10})$$

Buradan yola çıkarak Brühlhart, ilgili ürün grubunun performansı (PERF) hakkında da bilgi sahibi olunabileceğini belirtir ve:

$$PERF = \frac{(\Delta X - \Delta M)}{(|\Delta X| + |\Delta M|)} \quad (\text{formül 11})$$

$$|PERF = 1 - MEIT_{GL}| \quad (\text{formül 12})$$

şeklinde tanımlar. Sektörel performansı, ihracat ve ithalatın birbirleriyle olan ilişkilerindeki değişimler olarak tanımlayan Brühlhart, ihracatı, sektörün yurtiçi performansı olumlu, ithalatı ise yurtiçi performansı zayıf olarak değerlendiriyor. Dolayısıyla $PERF > 0$ olduğunda $\Delta X > \Delta M$ olmakta ve $PERF < 0$ olduğunda tersi geçerli olmaktadır.¹⁴

¹³ J.OLİVERAS, I.TERRA, "Marginal Intra-Industry Trade Index: The Period and Aggregation Choice", *Weltwirtschaftliches Archiv*, Vol.133, (1997) s. 178.

¹⁴ GÖNEL, 2001, a.g.e., s.3.

III. TÜRKİYE’NİN AVRUPA BİRLİĞİ İLE

DIŞ TİCARETİNDE ENDÜSTRİ İÇİ TİCARETİN ÖNEMİ

Türkiye’nin Avrupa Birliği ile dış ticaret ilişkileri tüm dış ticareti içerisinde ayrı bir yere sahiptir. Toplam ihracat ve ithalatın yarısından fazlası Avrupa Birliği ile yapılmaktadır. Türkiye’nin Avrupa Birliği ülkeleri ile sınır komşusu olması, birçok Avrupa Birliği ülkesinin teknolojik olarak dünyanın önde gelen ülkelerinden olması, dolayısı ile teknoloji transferi için bir merkez durumunda olmaları, Avrupa Birliği ile 1963 yılından beri süregelen ticari ve siyasi anlaşmalarla belirlenmiş özel ilişkileri ve Avrupa ile bütünleşme çabalarının doğal olarak dış ticaretinin de Avrupa yönünde gelişmesine yol açmaktadır.

Bu ilişkiler 1995 yılında GB’ne geçiş kararı ile ticari anlamda AB ile bütünleşmeyi pekiştirmiştir. Bu yoğun ticari ilişkinin özellikle son yıllarda üzerinde yoğun olarak çalışılan yeni dış ticaret teorilerinden EİT’e konu olan kısmı çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Çalışmanın sınırlarını Türkiye’nin Avrupa Birliği ile arasındaki dış ticareti, uluslararası ticaret sınıflandırmasına dahil olan ürünler ve 1985-2001 yılları arasını kapsayan bir çalışma olarak belirlenmiştir. Çalışmada yer alan ürünler dış ticaret sınıflandırmasında 0-4 olarak adlandırılan ilksel ürünler ve 5-9 olarak adlandırılan sınıai ürünler olarak ayrılmıştır. Yine bu çalışmada GB’nin etkisini daha iyi analiz edebilmek için değerlendirmeler 1995 öncesi ve sonrası olarak yapılmıştır.

Gerek coğrafya ve gerekse de kültürel ve tarihi yakınlığı dolayısıyla, uzunca bir süreden beri Türkiye’nin en önemli ticari ortağı olan AB üyesi ülkeler ile Gümrük Birliği uygulamasına geçildikten sonra, Türkiye’nin dış ticaret seyrinde hangi yönde bir değişimin yaşandığı, üzerinde durulması gereken önemli bir konudur.

Türkiye’nin AB’ye ihracatının toplam ihracatı içerisindeki payının 1998 yılında %50, 2000 yılında %52.3, 2003 yılında da %51.9 AB’ye ithalatının toplam ithalatı içerisindeki payının ise 1998 yılında %52, 2000 yılında %48.8 2003 yılında da %45.8 olduğu görülmektedir. Gümrük Birliği uygulamasının, Türkiye’nin dış ticareti

ve dolayısıyla genel ekonomik yapısı üzerindeki etkilerinin ölçülmesi ve gerekli sonuçların çıkarılması ile yukarıda ifade edilen rakamların detaylandırılmasını gerektirmektedir.¹⁵

Türkiye'nin ihracatının yarısının Birliğe yapılmasının gerisinde yatan en büyük etken şüphesiz 1971 yılından beri Avrupa Birliği'nin (bazı mallarda uygulanan miktar kısıtlamaları hariç tutulursa, ki bunlar da 1996 yılında kalkmıştır) Türkiye çıkışlı sanayi mamullerine gümrük vergisi uygulamamasıdır. Dolayısı ile bu tarihten itibaren, özellikle 1980'li yıllarda sanayi atılımı ile birlikte Türkiye'nin ihracatı sürekli birlik yönünde artmıştır. Fakat 1996 yılında yürürlüğe giren 1/95 sayılı Gümrük Birliği Kararı Türkiye'nin ihracatında ciddi bir artış meydana getirmemiştir. Özellikle tekstil ve petrol ürünlerindeki kotaların kalkması ile büyük sıçrama bekleyen Türk sanayicileri umduklarını bulamamışlardır. Bu mallarda ciddi bir ihracat artışı gerçekleşmemiştir. Bunun nedeni yukarıda söylendiği üzere Birliğin çok önceden gümrük vergilerini kaldırmış olduğu gerçeğidir.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'nden ithalatı, toplam ithalatı içerisinde oldukça önemli bir paya sahiptir. İncelenen dönem itibariyle Birlikten yapılan ithalat sürekli artış göstermiş ve özellikle 1/95 sayılı ortaklık konseyi kararı ile 1996 yılında yürürlüğe giren Gümrük Birliği ile birlikte bir miktar daha artış gözlenmiştir. Türkiye'nin Birlikten ithalatı 1989 yılındaki %38,3'lük seviyeden 1996 yılında %53,0 seviyelerine yükselmiş, bu yıldan itibaren küçük düşüşler ile birlikte 1998 yılında %52,4 seviyesine ve 2000 yılında da %48,8 seviyesinde gerçekleşmiştir.

Bu kapsamda Türkiye'nin Avrupa Birliği'nden ithalatında daha çok tekstil sektörü dışındaki otomotiv, dokuma sanayinde kullanılan makine teçhizat, elektrikli makine ve cihazlar, elektrik-elektronik sanayi girdileri, deri, kağıt, demir-çelik ürünleri ve mobilya gibi sektörlerde yoğunlaştığı gözlemlenmiştir. Söz konusu sektörlerde yapılan ithalatın daha çok yatırım malı ve girdilerde yoğunlaştığı gözlenmekte, önümüzdeki dönem içinde anılan sektörlerdeki üretim ve ihracat potansiyeline olumlu katkıda bulunması beklenmektedir. Bu

¹⁵ DİE, *Sayılarla Türkiye-Avrupa Birliği 1994-2000*, (Yayın No: 2516, Ankara, Aralık 2001), s.128.

durum Gümrük Birliği'nden uzun vadeli ekonomik beklentilerin başında gelen, Türk sanayinin yapısal değişimi ve ihracatta rekabet geleneksel sektörlerin dışına çıkması gibi hedefler açısından olumlu bir gelişmedir.¹⁶

Yapılmış olan bu tespitlerden sonra, Tablo 5'den de görülebileceği gibi incelenen dönem boyunca Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne toplam ihracat ve ithalatı sürekli artmıştır. 1985 yılında 3,2 milyar dolar olan ihracatı, 1995 yılına doğru büyük bir artış göstererek 11 milyar dolar seviyesine yükselmiş, 1998 yılı sonunda 13,5 milyar dolar'a 2001 yılında ise 16 milyar dolar seviyelerine ulaşmıştır. Her ne kadar gümrük birliği sonrası (1995-2001) sadece 7 yıl gibi bir dönem incelense de bir fikir vermesi açısından, şu an için gümrük birliğinin beklendiği gibi ihracat artışına yol açmadığı görülmektedir.

2001 yılı itibariyle Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne ihracatında en önemli kalemi, SITC Rev.3 dış ticaret sınıflama sistemine göre, 5,3 milyar dolar ile "8:çeşitli mamul eşyalar" (inşaat malzemeleri, mobilya, tekstil ve konfeksiyon ürünleri vs.) oluşturmaktadır. Bunu 4,1 milyar dolar ile "6:başlıca sınıflara ayrılarak işlenmiş mallar" (deri, kürk, kauçuk, tekstil iplikleri ve kumaş, vs.) izlemektedir. 3,9 milyar dolar ile "7:makine ve ulaştırma araçları" ise üçüncü sıraya yerleşmiştir. Daha sonra sırası ile 1,4 milyar dolar ile "0:canlı hayvanlar ve gıda maddeleri", 399 milyon dolar ile "5:başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ürünleri", 371 milyon dolar ile "2:akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler", 203 milyon dolar ile "3:madeni yakıtlar, yağlar vb. ilgili maddeler" ve 98 milyon dolar ile "4:hayvansal ve bitkisel sıvı yağlar, katı yağlar ve mumlar" gelmektedir.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'nden ithalatı, ihracatına oranla daha hızlı bir gelişme seyri içindedir. 1985 yılında 4,2 milyar dolar seviyesinde olan ithalat değeri, 2001 yılına gelindiğinde yaklaşık 18,2 milyar dolar seviyesine yükselmiştir. İthalatındaki hızlı artış Türkiye-AB dış ticaretinde Türkiye'nin verdiği açığın sürekli artmasına yol açmıştır. 1989 yılında sadece 647 milyon dolar olan açık, zaman

¹⁶ DİE, *Türkiye-Avrupa Birliği Dış Ticareti 1989-1998*, (Yayın No: 2288, Ankara, Ocak 2000), s.23.

içerisinde hızla artarak (1994 ve 2001 hariç) 10-12 milyar dolar seviyelerine kadar yükselmiştir.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'nden İthalatında 2001 yılı itibariyle en büyük kalemi 8 milyar dolar ile “7:makine ve ulaştırma araçları” oluşturmaktadır. Asıl ithalat patlaması da bu mallarda meydana gelmiştir. Bu mal grubunda 1995 yılında 7.1 milyar dolar olan ithalat değeri 2000 yılında 13 milyar dolar ve 2001 yılında 8 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2001 yılına göre bu sektörü sırasıyla “5:başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ürünleri” (3,9 milyar dolar), “6:başlıca sınıflara ayrılarak işlenmiş mallar” (deri, kürk, kauçuk, tekstil iplikleri ve kumaş, vs.) (3,2 milyar dolar) ve “8:çeşitli mamul eşya” (inşaat malzemeleri, mobilya, tekstil ve konfeksiyon ürünleri, vs.) (1,5 milyar dolar) izlemektedir.

Her ne kadar diğer ekonomik koşulların dikkatle izlenmesi gereği bulursa da, ilk bakışta gümrük birliğinin tam anlamı ile bir ithalat patlamasına yol açtığı görüşüne varılabilir. Zira, 1995 yılında 16,8 milyar dolar seviyesinde bulunan ithalat değeri 1998 yılı sonunda 24 milyar dolar seviyesine 2000'de 26 milyar dolar'a ulaşmıştır. Fakat 2000 yılında yaşanan Kasım ve 2001 Şubat krizleri sonucu piyasadaki talep daralması nedeniyle bu rakam 2001 yılında 18,2 milyar dolar'a gerilemiştir.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne sanayi ürünleri, ihracatı bulursa da, asıl ihraç kalemlerinin daha çok diğer alanlara kaydığı görülmektedir. İthalatının ise neredeyse tamamına yakını teknoloji ve sanayi ürünleri oluşturmaktadır.¹⁷

Sonuç olarak, Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ortaklık ilişkisinin mevcut durumu dikkate alındığında, AB'nin önümüzdeki dönemde Türkiye'ye yönelik olarak göstereceği kararlılık ve Birlik içinde kaydedilecek gelişmeler, Türkiye ile ilişkilerinin geleceği açısından belirleyici olacağı, 1995-2001 yılları arasında Gümrük Birliği sürecinin Türkiye'nin ihracatında belirli bir artışa yol açtığı, ancak ihracat artışının ithalat artışının gerisinde kaldığı söylenebilir.

¹⁷ DİE, 2000, a.g.e., s.2.

Tablo 5. Türkiye'nin AB ile Toplam Dış Ticareti ve EİT Oranı

| Yıllar | İTHALAT (dolar) | İHRACAT (dolar) | EİT ORANI |
|--------|-----------------|-----------------|-----------|
| 1985 | 4 230 130 045 | 3 398 412 914 | 0,89 |
| 1986 | 4 910 726 277 | 3 424 484 768 | 0,82 |
| 1987 | 6 064 188 858 | 5 132 185 581 | 0,92 |
| 1988 | 6 317 854 404 | 5 371 999 817 | 0,92 |
| 1989 | 6 055 272 392 | 5 407 802 743 | 0,94 |
| 1990 | 9 328 282 724 | 6 892 879 054 | 0,85 |
| 1991 | 9 221 627 501 | 7 041 945 089 | 0,87 |
| 1992 | 10 048 971 416 | 7 600 467 003 | 0,86 |
| 1993 | 12 948 873 016 | 7 287 436 210 | 0,72 |
| 1994 | 10 278 758 910 | 8 269 109 198 | 0,89 |
| 1995 | 16 860 583 671 | 11 078 005 118 | 0,79 |
| 1996 | 23 138 060 734 | 11 549 426 327 | 0,67 |
| 1997 | 24 869 690 730 | 12 247 788 646 | 0,66 |
| 1998 | 24 074 702 910 | 13 498 026 701 | 0,72 |
| 1999 | 21 400 776 992 | 14 348 348 404 | 0,80 |
| 2000 | 26 610 306 931 | 14 510 383 595 | 0,70 |
| 2001 | 18 280 409 864 | 16 118 237 237 | 0,94 |

Kaynak:İthalat ve İhracat verileri DİE'den sağlanmıştır.
EİT Oranları tarafımızdan hesaplanmıştır.

Tablo 5'deki veriler yardımıyla ticari ilişkiler daha kolay anlaşılabilir. Türkiye'nin Birliğe 1995 yılında 11 milyar dolar seviyesinde olan ihracatı 1998 yılı sonunda 13,4 milyar dolar seviyesine, 2001'de ise 16 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. İthalatı da 1995 yılındaki 16,8 milyar dolar düzeyinden 1998 yılı sonundaki 24 milyar dolar düzeyine ulaşmış, daha sonra 2001'de 18,2 milyar dolar seviyesine düşmüştür. Gümrük Birliği'nin ilk yedi yılında 1995 yılına kıyasla 1998 yılı sonunda toplam ihracat artışı 2,4 milyar dolar seviyesine 2001'de ise 8 milyar dolar'a ulaşmışken, 1995'den 1998'e

toplam ithalat artışı ise 7,3 milyar dolar'a kadar artmış 1998'den 2001 döneminde ise bu artış 2,4 milyar dolar ile sınırlı kalmıştır.

Türkiye'nin dış ticaret açığı Gümrük Birliği sonrasında 2000 yılına kadar artmaya devam etmiştir. Bu açık 1995 yılında 5,7 milyar dolar seviyesinden, 1998 yılı sonunda 10,5 milyar dolar seviyesine yükselmiştir. Hatta açık 1997 yılı için 12,6 milyar dolar seviyesine kadar yükselmiş daha sonra 2000'de 12,1 milyar dolar'a ve 2001'de de bu açık iyice küçülerek 2 milyar dolar'a kadar düşmüştür.¹⁸

Tablo 5 EİT açısından değerlendirmeye alındığında daha önce açıklanan ticari gelişimden farklı olmadığı görülecektir. 1995 Gümrük Birliği öncesi birbirine yakın değerler alan EİT oranları görülmektedir. 1985 ve 1994'de 0.89 olan EİT, Gümrük Birliği'ne geçişle birlikte 1995'de ithalattaki hızlı artışa ihracatın aynı oranda artış göstermemesi sonucu EİT'i 0.79'a ve 1996 ve 1997'de incelenen dönemin en düşük seviyesi olan 0.67 düzeyine inmiştir. 1997'den itibaren 2001'e gelinceye kadar ithalat ve ihracatın seyri doğrultusunda 2000'de 0.70 olan EİT oranı 2001'de 0.94'e kadar yükselmiştir. Buradan Türkiye'nin AB ile ticaretinde dış ticaret açığı azaldıkça EİT oranı artmaktadır sonucuna varılabilir.

A) BİRİNCİL ÜRÜNLERDE (0-4 ÜRÜN KODLU)

1. Gümrük Birliği Öncesi

Tablo 6'da Gümrük Birliği (G.B.) öncesi dönemde Türkiye-Avrupa Birliği (AB) dış ticaretinde sektörler itibariyle endüstri içi ticaret oranları gösterilmiştir. Hazırlanan tablo sektörler açısından incelenebilir. Bu durumda sektörlerin yıllar itibariyle gelişimi daha net biçimde sunulabilir. Bu sektörlerden öncelikle "0:Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri" sektörü için hesaplanmış olan endüstri içi ticaret oranlarına bakılabilir. Bu sektör Türkiye'nin dış ticaretinde ihracatının ağırlıkta olduğu bir sektördür. Genel olarak ülkelerin sahip oldukları coğrafi özelliklere bağlı olarak üretebildikleri basit mallardan

¹⁸ DİE, a.g.e., 2000, s.23.

oluşmaktadır. Bu sebeple Türkiye iklim ve coğrafi koşullar açısından gıda üretimi zengin bir ülkedir.

Canlı hayvan ve gıda sektörü üretim kalitesi olarak iç talebi tamamen karşılayabilecek yapıdadır. Fakat tüketici tercih ve zevkleri için içine girdiğinde ve mal çeşitliliği söz konusu olduğunda ithalat yapma zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Bu açıklamanın ışığında endüstri içi ticaret oranlarının gelişimine bakılırsa, 1985-1989 yılları arasında oranın 0.20, 0.25'ler civarında olduğu görülebilir. Fakat 1989'da 0.49'a, 1990'da da dönemin en yüksek değeri olan 0.65'lik bir orana ulaşılmıştır. Bunu takip eden yıllarda yine oran eski seviyesine dönmüş ve 1994'de 0.20 olarak gerçekleşmiştir. Canlı hayvan ve gıda sektörü dışında diğer sektörlerde de EİT oranlarının analiz edilmesi yararlı olacaktır.

“1:İçkiler ve tütünler” sektörü Türkiye'nin ihracatının ithalatının çok üzerinde olduğu bir sektördür. Türkiye'nin oldukça zengin ve çeşitliliğe sahip tütünleri dünyada kabul görmüştür. İçkide de aynı durum söz konusudur. Özellikle tüm dünyada kabul gören Türk rakısı tüm dünya ülkelerince talep edilmektedir. Bu nedenlerden dolayı bu sektörde EİT oranı 0.50'nin üzerine çıkamamıştır. En yüksek seviyeye 1989 yılında 0.49 ile ulaşmıştır. Fakat 1994 yılında tekrar 0.28'lere inmiştir.

“2:Akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler” sektörü ülkelerin sahip oldukları üretim faktörlerine bağlı olarak ihracat ve ithalat yaptıkları sektörlerdir. Yıllar itibariyle sektörün dış ticaretine bakıldığında 1985-1992 arasında ithalatın ihracata yakın miktarlarda gerçekleştiğini bu yüzden de EİT oranlarının 0.85, 0.90 hatta 1988 ve 1989'da 0.98'e ulaştığı tablo 6'dan izlenebilir. Zamanla gümrük birliğine yaklaştıkça 1992'den sonra ithalatta 2 kat artışlara karşılık ihracatta ufak miktarlarda azalma görülmüş bunun sonucu olarak da endüstri içi ticaret oranı 1993'de 0.25'e kadar düşmüş 1994'de 0.50 seviyesine tekrar çıkmıştır.

Tablo 6. Türkiye-AB Dış Ticaretinde EİT Oranı (0-4 Ürün Kodlu)

(SITC Rev.3) (1985-1994)

(dolar)

| 0 Ürün Grubu | | | | 1 Ürün Grubu | | | |
|--------------|---------------|---------------|------|--------------|-------------|-------------|------|
| Yıllar | İhracat | İthalat | EİT | Yıllar | İhracat | İthalat | EİT |
| 1985 | 560 647 617 | 106 622 610 | 0,32 | 1985 | 86 784 105 | 5 377 645 | 0,12 |
| 1986 | 814 294 377 | 82 885 894 | 0,19 | 1986 | 68 706 507 | 8 833 329 | 0,23 |
| 1987 | 990 121 688 | 172 466 930 | 0,3 | 1987 | 106 105 108 | 11 662 704 | 0,2 |
| 1988 | 901 974 883 | 76 210 539 | 0,16 | 1988 | 71 928 773 | 18 886 866 | 0,42 |
| 1989 | 723 654 135 | 232 012 174 | 0,49 | 1989 | 141 082 922 | 13 616 850 | 0,18 |
| 1990 | 1 062 716 073 | 507 095 347 | 0,65 | 1990 | 119 184 078 | 17 604 820 | 0,26 |
| 1991 | 1 091 315 883 | 152 361 151 | 0,25 | 1991 | 169 964 644 | 30 290 557 | 0,3 |
| 1992 | 1 042 549 906 | 181 041 922 | 0,3 | 1992 | 84 661 828 | 22 718 073 | 0,42 |
| 1993 | 1 151 035 108 | 268 805 503 | 0,38 | 1993 | 136 365 631 | 19 659 217 | 0,25 |
| 1994 | 1 370 649 546 | 148 610 972 | 0,2 | 1994 | 145 233 149 | 24 076 904 | 0,28 |
| 1995 | 1 629 237 652 | 637 647 722 | 0,56 | 1995 | 136 326 227 | 20 831 613 | 0,27 |
| 2 Ürün Grubu | | | | 3 Ürün Grubu | | | |
| Yıllar | İhracat | İthalat | EİT | Yıllar | İhracat | İthalat | EİT |
| 1985 | 296 392 778 | 208 171 674 | 0,83 | 1985 | 248 132 311 | 18 498 678 | 0,14 |
| 1986 | 338 646 817 | 264 017 906 | 0,88 | 1986 | 139 551 733 | 31 208 526 | 0,37 |
| 1987 | 304 716 920 | 410 783 480 | 0,85 | 1987 | 191 108 439 | 48 665 569 | 0,41 |
| 1988 | 399 629 776 | 383 217 544 | 0,98 | 1988 | 252 921 664 | 58 776 281 | 0,38 |
| 1989 | 381 576 338 | 398 639 722 | 0,98 | 1989 | 187 039 986 | 103 077 451 | 0,71 |
| 1990 | 361 156 756 | 460 086 814 | 0,88 | 1990 | 207 786 207 | 133 125 628 | 0,78 |
| 1991 | 362 805 344 | 584 846 455 | 0,77 | 1991 | 185 741 314 | 214 902 588 | 0,93 |
| 1992 | 273 652 802 | 622 549 747 | 0,61 | 1992 | 181 481 230 | 107 773 359 | 0,75 |
| 1993 | 290 063 965 | 1 004 501 192 | 0,45 | 1993 | 122 548 870 | 165 959 909 | 0,85 |
| 1994 | 308 713 311 | 941 116 535 | 0,49 | 1994 | 176 615 998 | 140 809 252 | 0,89 |
| 1995 | 412 738 458 | 1 402 630 993 | 0,46 | 1995 | 193 548 285 | 148 304 080 | 0,87 |

| 4 Ürün Grubu | | | |
|--------------|------------|-------------|------|
| Yıllar | İhracat | İthalat | EİT |
| 1985 | 12 639 362 | 95 608 803 | 0,23 |
| 1986 | 16 238 617 | 50 247 750 | 0,49 |
| 1987 | 7 297 852 | 69 752 948 | 0,19 |
| 1988 | 7 175 121 | 96 045 480 | 0,14 |
| 1989 | 8 268 671 | 83 652 899 | 0,18 |
| 1990 | 15 903 522 | 89 584 310 | 0,3 |
| 1991 | 36 480 486 | 67 215 084 | 0,7 |
| 1992 | 25 354 144 | 63 092 391 | 0,57 |
| 1993 | 11 324 679 | 35 856 264 | 0,48 |
| 1994 | 16 949 771 | 40 350 985 | 0,59 |
| 1995 | 95 023 545 | 116 456 175 | 0,9 |

Kaynak: İthalat ve İhracat Verileri DİE'den Sağlanmıştır.
EİT Oranları tarafımızdan hesaplanmıştır.

“3: Madeni yakıtlar, yağlar vb. ilgili maddeler” sektörü bir önceki sektörde de olduğu gibi üretimleri ülkenin sahip olduğu üretim faktörlerine bağlıdır. Bu sebeple bir önceki sektörde de olduğu gibi bu malların ticareti faktör donatımı teorisi ile açıklanabilmektedir. Dönemsel olarak incelendiğinde, 1985-1994 gümrük birliği öncesi dönemde 1991 yılına gelinceye kadar sektörün endüstri içi ticaret oranı ortalama 0.35 civarında gerçekleşmiştir. Burada ihracatın ithalatın üstünde gerçekleştiği dikkati çekmektedir. Özellikle bu yıllarda katı yakıtların ihracatı yoğun gerçekleşmiştir. 1991 yılından sonra doğal gaz, havagazı gibi ham petrol gibi bazı ürünlerin Türkiye’de bulunmaması ve ithal etmek zorunda kalmasıyla ihracat ve ithalat rakamları birbirine yaklaşmış ve endüstri içi ticaret oranı 1991’de 0.93 olarak gerçekleşmiştir. 1994 sonuna kadar da ithalat ve ihracat değerleri birbirini dengeler şekilde bir seyir izlemiş ve endüstri içi ticaret oranı ortalama 0.85’ler civarında gerçekleşmiştir.

Genelde basit fazla işlenmiş mallardan oluşan “4: Hayvansal ve bitkisel sıvıyağlar, katı yağlar ve mumlar” sektöründe tablo 6’dan da izlenebileceği gibi, ithalat ihracatın çok üzerinde değerler almaktadır.

Bu üstünlük gümrük birliğine gelinceye kadar devam etmiştir. 1985’de 0.24 olan oran 1994’de ancak 0.59’lara ulaşabilmiştir.

2. Gümrük Birliği Sonrası

Tablo 7’den de görüleceği gibi, “0:Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri” sektörü Türkiye’nin genelinde de etkili olan Gümrük Birliği sonrası bir ithalat patlaması yaşamış, ihracatı ise normal artış oranında artma göstermiştir. Bu yüzden 1996’da EİT 0.56, olarak gerçekleşmiştir. Fakat daha sonra bu oran yine azalarak %30’lar düzeyine inmiştir. 2001’de 0.30 olarak gerçekleşmiştir. Buradan da çıkan sonuçlara göre Türkiye’nin bu sektörde üretiminin üst düzeyde olduğu ve ithalatının en az düzeyde olduğu söylenebilir.

“1: İçkiler ve tütünler” sektöründe GB sonrası ithalat ve ihracat değerlerinin seyrinde büyük farklılıklar görünmemiştir. İthalat ve ihracat değerlerinin birbirlerine yaklaşmasının bir sonucu olarak 1996’da 0.21 olarak gerçekleşen endüstri içi ticaret oranı 1998’de 0.40 düzeyine ulaşmıştır. 2001 yılına gelindiğinde ise, tekrar ithalattaki düşme ve ihracattaki artış nedeniyle EİT oranı 2000’de 0.26’ya 2001’de ise 0.35’e düşmüştür.

“2: Akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler” sektörü de GB sonrası ithalat patlaması yaşayan sektörlerden birisi olmuştur. Bu yüzden, sektördeki endüstri içi ticaret oranlarının 1996-2001 yılları arasında ortalama 0.50, 0.55 civarında gerçekleştiği görülmektedir.

“3: Madeni yakıtlar, yağlar vb. ilgili maddeler” sektörü GB sonrasında diğer sektörlerde de görüldüğü gibi belirgin bir ithalat artışı ile karşılaşmıştır. 1997 ve 2000 arasında ithalatın ihracat karşısında fazla artış göstermesi sonucu endüstri içi ticaret oranlarında önceki döneme göre oldukça fazla düşüş görülmüştür. 1997-2000 arasında endüstri içi ticaret oranı ortalama 0.50 civarında gerçekleşmiştir. 2000’de 0.36 olan endüstri içi ticaret oranı 2001’de ithalattaki büyük oranlı düşüşünde etkisiyle ihracata yakın bir değer almış ve bu bağlamda endüstri içi ticaret oranı 0.99 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 7. Türkiye-AB Dış Ticaretinde EİT Oranı
(0-4 Ürün Kodlu) (SITC, Rev.3) (1995-2001) (dolar)

| 0 Ürün Grubu | | | | 1 Ürün Grubu | | | |
|--------------|---------------|---------------|------|--------------|-------------|-------------|------|
| Yıllar | İhracat | İthalat | EİT | Yıllar | İhracat | İthalat | EİT |
| 1996 | 1 570 087 144 | 613 185 502 | 0,56 | 1996 | 223 076 571 | 26 262 890 | 0,21 |
| 1997 | 1 739 962 676 | 358 181 763 | 0,34 | 1997 | 210 352 753 | 35 371 681 | 0,29 |
| 1998 | 1 676 012 063 | 312 571 458 | 0,31 | 1998 | 160 098 300 | 39 750 321 | 0,40 |
| 1999 | 1 515 216 262 | 339 509 971 | 0,37 | 1999 | 206 057 415 | 23 033 796 | 0,20 |
| 2000 | 1 321 467 085 | 348 469 691 | 0,42 | 2000 | 169 953 614 | 25 129 953 | 0,26 |
| 2001 | 1 441 211 882 | 222 025 492 | 0,27 | 2001 | 115 105 546 | 24 495 804 | 0,35 |
| 2 Ürün Grubu | | | | 3 Ürün Grubu | | | |
| Yıllar | İhracat | İthalat | EİT | Yıllar | İhracat | İthalat | EİT |
| 1996 | 446 989 023 | 1 546 885 663 | 0,45 | 1996 | 176 964 025 | 216 137 800 | 0,90 |
| 1997 | 421 003 587 | 1 444 181 251 | 0,45 | 1997 | 110 730 530 | 274 299 843 | 0,58 |
| 1998 | 426 817 827 | 1 012 772 836 | 0,59 | 1998 | 99 889 296 | 334 241 027 | 0,46 |
| 1999 | 421 068 423 | 746 034 834 | 0,72 | 1999 | 173 970 619 | 431 714 287 | 0,57 |
| 2000 | 400 119 701 | 959 376 826 | 0,59 | 2000 | 138 899 696 | 637 469 957 | 0,36 |
| 2001 | 371 570 684 | 773 260 930 | 0,65 | 2001 | 203 320 215 | 207 114 328 | 0,99 |
| 4 Ürün Grubu | | | | | | | |
| Yıllar | İhracat | İthalat | EİT | | | | |
| 1996 | 46 985 311 | 67 291 707 | 0,82 | | | | |
| 1997 | 49 097 929 | 111 653 135 | 0,61 | | | | |
| 1998 | 46 035 561 | 118 019 193 | 0,56 | | | | |
| 1999 | 131 441 283 | 109 075 613 | 0,91 | | | | |
| 2000 | 16 039 383 | 88 204 014 | 0,31 | | | | |
| 2001 | 98 102 018 | 49 861 676 | 0,67 | | | | |

Kaynak: İthalat ve İhracat Verileri DİE'den Sağlanmıştır.
EİT Oranları tarafımızdan hesaplanmıştır.

“4:Hayvansal ve bitkisel sıvıyağlar, katı yağlar ve mumlar” sektörü GB öncesi ithalat ağırlıklı ve buna bağlı olarak endüstri içi ticaret oranı düşük sektörlerden birisi olmuştur. Fakat 1996 ve sonrasında gümrük birliğiyle beraber endüstri içi ticaret oranı 0.82 olarak gerçekleşmiş ve bunu takip eden yıllarda hemen hemen ithalat ihracata yakın değerler almıştır. Hatta 1999 ve 2001’de Türkiye’nin bu sektörde ihracatı, ithalatını geçmiş ve endüstri içi ticaret oranları 1999’da 0.91 ve 2001’de 0.67 olarak gerçekleşmiştir. Bu durum sektör açısından sevindirici bir durumdur. Endüstri içi ticareti ortaya çıkaran faktörler analiz edilirken üzerinde durulduğu gibi, endüstri içi ticaret basit mallardan ziyade işlenmiş mallarda ortaya çıkmaktadır.

B) SINAİ ÜRÜNLERDE (5-9 ÜRÜN KODLU)

1. Gümrük Birliği Öncesi

“5: Başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ürünleri” sektörü daha önceki bölümde de detaylı olarak anlatıldığı gibi, Türkiye bu sektörde ithalatçı konumdadır. Türkiye’nin 1985’de 0.15, 1994’de 0.22 olan endüstri içi ticaret oranlarına göre Türkiye’nin AB karşısında rekabet gücünün oldukça zayıf olduğu söylenebilir. Burada sektörde AR-GE’nin yeterli önem görmemesi ve AB’nin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olması EİT oranını azaltan etkenlerdir.

“6: Başlıca sınıflara ayrılarak işlenmiş mallar” sektöründe yer alan mallar içinde, Türkiye’nin geleneksel ihracat malları olan tekstil ürünleri de (konfeksiyon hariç) yer almaktadır. Emek yoğun üretim teknikleri kullanarak ve hammaddesi yurtiçinden temin edilen bu ürünlerde, Türkiye’nin faktör donanımına bağlı olarak karşılaştırmalı üstünlüğünün bulunduğu ve bu sebeple en önemli ihracat kalemleri arasında bulunduğu oldukça sık olarak tekrarlanan bir değerlendirmedir. Ancak yapılan hesaplamalarında yer aldığı Tablo 8’in de gösterdiği gibi, tekstil ürünlerinde EİT oranları ortalama 0.85, 0.90 civarındadır. Bu rakamlar şu anlama gelmektedir. Türkiye ihraç ettiği tekstil ürünlerinin yaklaşık 0.90’ı değerinde tekstil ürününü ithal etmektedir. Dolayısıyla Türkiye’nin net olarak tekstil ürünleri ihracatçısı olduğu şeklinde bir değerlendirme yapmak yanlış olacaktır.

Dünya ekonomisinde yaşanan değişimlerin ve buna bağlı olarak değişen talep yapılarının Türkiye'nin dış ticaretinde de önemli dönüşümlere yol açtığı görülmektedir.

“7: Makine ve ulaştırma araçları” sektörü imalat sanayi içinde yer alan sektörlerden biridir. Diğerlerinde olduğu gibi bu sektörde de Türkiye ithalatçı durumdadır. Türkiye'nin ithalat ve ihracat rakamları arasında fark 1985’de 3 milyon dolar iken 1994 yılında fark 5.5 milyar dolar’a kadar yükselmektedir. Bu yüzden EİT oranlarında 1985 yılında 0.28, 1993 yılında 0.18 olarak hesaplanmıştır.

“8: Çeşitli mamul eşya” sektörü için hesaplanan EİT oranları oldukça düşük seviyededir. Türkiye bu sektörde ihracatçı olma özelliğini korumuştur. 1985’den 1993’e ihracatta yaklaşık 2 milyar dolar’lık ithalatta ise yaklaşık 700 milyon dolar’lık bir artış yaşanmıştır. Bu grupta yer alan ürünlere bakıldığında küçük sanayi malları ve el işçiliğinin yoğun olduğu ürünlerden oluştuğu görülmektedir. Belirtilen tarihler arasında EİT oranı ortalama olarak 0.30 civarında gerçekleşmiştir.

Tablo 8. Türkiye-AB Dış Ticaretinde EİT Oranı
(5-9 Ürün Kodlu) (SITC, Rev.3) (1985-1994) (dolar)

| 5 Ürün Grubu | | | | 6 Ürün Grubu | | | |
|--------------|-------------|---------------|------|--------------|---------------|---------------|------|
| Yıllar | İhracat | İthalat | EİT | Yıllar | İhracat | İthalat | EİT |
| 1985 | 70 935 397 | 857 695 685 | 0,15 | 1985 | 759 541 885 | 1 049 697 963 | 0,84 |
| 1986 | 104 214 454 | 961 009 619 | 0,20 | 1986 | 757 504 448 | 1 083 338 099 | 0,82 |
| 1987 | 144 731 542 | 1 274 726 975 | 0,20 | 1987 | 1 028 714 112 | 1 493 489 822 | 0,82 |
| 1988 | 217 195 454 | 1 298 410 774 | 0,29 | 1988 | 1 333 206 692 | 1 540 232 721 | 0,93 |
| 1989 | 249 780 680 | 1 251 942 687 | 0,33 | 1989 | 1 349 229 752 | 1 309 741 747 | 0,99 |
| 1990 | 223 564 346 | 1 652 985 327 | 0,24 | 1990 | 1 679 345 384 | 1 711 052 926 | 0,99 |
| 1991 | 189 651 209 | 1 617 263 260 | 0,21 | 1991 | 1 444 589 570 | 1 623 972 367 | 0,94 |
| 1992 | 191 462 107 | 1 816 434 735 | 0,19 | 1992 | 1 559 561 152 | 1 865 596 472 | 0,91 |
| 1993 | 173 389 954 | 2 089 867 399 | 0,15 | 1993 | 1 344 647 274 | 2 307 458 015 | 0,74 |
| 1994 | 236 686 204 | 1 941 979 137 | 0,22 | 1994 | 1 796 886 652 | 1 783 611 598 | 0,99 |
| 1995 | 291 607 580 | 237 755 363 | 0,90 | 1995 | 2 437 966 406 | 3 047 516 836 | 0,89 |

| 7 Ürün Grubu | | | | 8 Ürün Grubu | | | |
|--------------|---------------|---------------|------|--------------|---------------|---------------|------|
| Yıllar | İhracat | İthalat | EİT | Yıllar | İhracat | İthalat | EİT |
| 1985 | 275 149 172 | 1 717 035 561 | 0,28 | 1985 | 1 088 190 287 | 171 259 347 | 0,27 |
| 1986 | 121 339 398 | 2 168 095 448 | 0,11 | 1986 | 1 063 988 417 | 261 074 246 | 0,39 |
| 1987 | 489 783 451 | 2 256 391 861 | 0,36 | 1987 | 1 869 606 469 | 326 213 444 | 0,30 |
| 1988 | 212 079 814 | 2 487 148 611 | 0,16 | 1988 | 1 975 883 | 358 869 610 | 0,31 |
| 1989 | 284 638 878 | 2 377 011 222 | 0,21 | 1989 | 2 082 513 027 | 285 510 903 | 0,24 |
| 1990 | 475 341 082 | 4 223 207 141 | 0,20 | 1990 | 2 747 863 418 | 543 380 356 | 0,33 |
| 1991 | 600 721 128 | 4 245 974 320 | 0,25 | 1991 | 2 960 667 336 | 684 733 678 | 0,38 |
| 1992 | 728 025 521 | 4 668 828 891 | 0,27 | 1992 | 3 513 708 036 | 700 829 314 | 0,33 |
| 1993 | 590 483 878 | 6 154 567 798 | 0,18 | 1993 | 3 467 545 068 | 902 036 038 | 0,41 |
| 1994 | 812 128 428 | 4 568 208 931 | 0,30 | 1994 | 3 405 100 709 | 689 827 547 | 0,34 |
| 1995 | 1 302 575 050 | 7 138 594 182 | 0,31 | 1995 | 4 578 927 612 | 1 110 732 490 | 0,39 |
| 9 Ürün Grubu | | | | | | | |
| Yıllar | İhracat | İthalat | EİT | | | | |
| 1985 | 0 | 62 079 | 0,00 | | | | |
| 1986 | 0 | 15 460 | 0,00 | | | | |
| 1987 | 0 | 35 125 | 0,00 | | | | |
| 1988 | 4 350 | 55 978 | 0,14 | | | | |
| 1989 | 18 354 | 66 737 | 0,43 | | | | |
| 1990 | 18 188 | 160 055 | 0,20 | | | | |
| 1991 | 8 175 | 68 041 | 0,22 | | | | |
| 1992 | 10 277 | 106 512 | 0,18 | | | | |
| 1993 | 31 783 | 161 681 | 0,33 | | | | |
| 1994 | 145 430 | 167 049 | 0,93 | | | | |
| 1995 | 54 303 | 114 217 | 0,64 | | | | |

Kaynak: İthalat ve İhracat Verileri DİE'den Sağlanmıştır.
EİT Oranları tarafımızdan hesaplanmıştır.

“9: SITC’de hiçbir yerde sınıflandırılmamış eşya ve mamuller” grubunda yer alan ürünlerde Türkiye’nin 1988’e kadar hiç ihracatı olmamıştır. Buna karşın ithalatı da oldukça sınırlı düzeyde kalmıştır. 1994’e doğru gelindiğinde ithalat ve ihracat değerleri birbirine yakın değerler almış ve 1993’de EİT oranı 0.33 olarak gerçekleşmiştir. Gümrük oranları ve koruyucu önlemler nedeniyle Türkiye bu alanda ihracat yapamamaktadır.

2. Gümrük Birliği Sonrası

“5: Başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ürünleri” sektöründe GB sonrası beklenen ihracat artışı sağlanamamıştır. 1994 yılında 0.22 olan EİT oranı 1996 yılında 0.12’ye kadar gerilemiştir. Bu sektörde GB Türkiye’nin EİT oranların da değişikliğe neden olmuştur

“6: Başlıca sınıflara ayrılarak işlenmiş mallar” sektörü GB öncesi değerlendirmesinde de ifade edildiği gibi EİT oranı oldukça yüksek bir sektördür. Bu durum GB sonrası dönemde de aynı şekilde devam etmiştir. Özellikle 1994 yılında sadece 13 milyon dolar’lık bir farkla ihracat ithalatın önüne geçmiştir. Aynı yıl EİT oranı 0.996 olarak gerçekleşmiştir. Bunu takip eden yıllarda ithalat daha fazla olmak üzere aradaki fark 1 milyar dolar’ı ve hatta 1996 yılında 2 milyar dolar’ı bulmuştur. Bu durumda da EİT oranı 1996 yılında 0.75’e daha sonra 1997 yılında da 0.82’ye kadar gerilemiştir. 2001 yılında bu oran 0.87 civarında değer almıştır. 2001 yılında Türkiye’nin bu sektördeki ihracatı ithalatının 1 milyar dolar üzerinde bir seviyeye ulaşmıştır. Umarız Türkiye bu tip lokomotif sektörlerde daima ihracat fazlası değerlere ulaşır.

“7: Makine ve ulaştırma araçları” sektöründeki ithalatçı ağırlıklı durum 1994 yılından itibaren ithalatta azalma ihracatta artma şeklinde etkisini göstermiştir. 1994 yılında ihracat bir önceki yıla göre 300 milyon dolar artarken, ithalat 2 milyar dolar azalmıştır. Bu durumda EİT oranı 0.30’lara yükselmiştir. Fakat takip eden yıllarda 1999 yılına gelinceye kadar ithalatın artış oranı ihracatın artış oranının çok üzerinde olmuştur. Bu yüzden EİT oranı tekrar GB öncesi dönemde olduğu gibi 0.20’lere gerilemiştir. 1999-2001 döneminde

aradaki fark ithalattaki azalmanın ihracattaki artışın etkisiyle azalmış ve EİT oranı 2001 yılında 0.66 olarak hesaplanmıştır.

“8: Çeşitli mamul eşya” sektöründe ithalattaki artış oranı ihracattaki artış oranından daha fazla gerçekleşmiştir. Bunun sonucu olarak ithalat değeri ihracat değerine yaklaşmış ve EİT oranı GB öncesi 0.30 olan değerini GB sonrası 0.50, 0.55’ler seviyesine yükseltmiştir. GB sonrası indirilen gümrük vergileri sonucu iç piyasada tüketiciler geniş bir ürün yelpazesine sahip olmuşlardır. Türkiye hem bu grupta ihracatını artırmış hem de ithalat yoluyla iç piyasaya çeşitlilik sunmuştur.

Tablo 9. Türkiye-AB Dış Ticaretinde EİT Oranı
(5-9 Ürün Kodlu) (SITC, Rev.3) (1995-2001) (dolar)

| 5 Ürün Grubu | | | | 6 Ürün Grubu | | | |
|--------------|---------------|----------------|------|--------------|---------------|---------------|------|
| Yıllar | İhracat | İthalat | EİT | Yıllar | İhracat | İthalat | EİT |
| 1996 | 245 635 650 | 3 714 919 285 | 0,12 | 1996 | 2 485 519 326 | 4 181 145 439 | 0,75 |
| 1997 | 289 530 772 | 4 213 051 379 | 0,13 | 1997 | 3 010 864 378 | 4 358 755 596 | 0,82 |
| 1998 | 274 871 065 | 4 191 989 880 | 0,12 | 1998 | 3 438 395 441 | 4 063 393 138 | 0,92 |
| 1999 | 310 720 776 | 4 131 355 900 | 0,14 | 1999 | 3 587 330 207 | 3 286 639 361 | 0,96 |
| 2000 | 353 628 832 | 4 689 602 629 | 0,14 | 2000 | 3 809 583 693 | 3 941 000 537 | 0,98 |
| 2001 | 399 562 038 | 3 967 755 061 | 0,18 | 2001 | 4 168 677 218 | 3 219 624 411 | 0,87 |
| 7 Ürün Grubu | | | | 8 Ürün Grubu | | | |
| Yıllar | İhracat | İthalat | EİT | Yıllar | İhracat | İthalat | EİT |
| 1996 | 1 572 336 152 | 11 104 703 300 | 0,25 | 1996 | 4 781 666 016 | 1 667 393 672 | 0,52 |
| 1997 | 1 647 611 738 | 12 213 262 141 | 0,24 | 1997 | 4 768 539 701 | 1 860 909 982 | 0,56 |
| 1998 | 2 222 728 666 | 12 009 578 506 | 0,31 | 1998 | 5 152 971 180 | 1 992 273 162 | 0,56 |
| 1999 | 2 944 501 675 | 10 666 358 232 | 0,43 | 1999 | 5 057 869 531 | 1 667 040 523 | 0,50 |
| 2000 | 3 083 399 321 | 13 906 875 196 | 0,36 | 2000 | 5 217 143 573 | 2 014 175 597 | 0,56 |
| 2001 | 3 940 283 038 | 8 037 916 216 | 0,66 | 2001 | 5 378 016 585 | 1 562 404 348 | 0,45 |

| 9 Ürün Grubu | | | |
|--------------|-----------|-------------|------|
| Yıllar | İhracat | İthalat | EİT |
| 1996 | 167 109 | 135 476 | 0,90 |
| 1997 | 94 582 | 23 959 | 0,40 |
| 1998 | 207 302 | 113 389 | 0,71 |
| 1999 | 172 213 | 14 475 | 0,16 |
| 2000 | 148 697 | 2 531 | 0,03 |
| 2001 | 2 388 013 | 215 951 598 | 0,02 |

Kaynak: İthalat ve İhracat Verileri DİE'den Sağlanmıştır.
EİT Oranları tarafımızdan hesaplanmıştır.

“9:SITC’da hiçbir yerde sınıflandırılmamış eşya ve mamuller” grubunda yer alan ürünlerde GB sonrası ihracatta büyük bir artış görülmüştür. Bu artış 1993 yılında 31.783dolar’dan 1994 yılında 145.430 dolar’a olmuştur. Buna karşın ithalat değeri 161.681 dolar’dan 167.049 dolar’a gerilemiştir. Bunun sonucu olarak da EİT oranı 0.93 dolayında hesaplanmıştır. 1998 yılına gelinceye kadar ithalat ve ihracat artış oranları ihracatın bir miktar daha fazla artmasına rağmen birbirlerine yakın değerler almışlar ve EİT oranı 1998 yılında 0.71 olarak gerçekleşmiştir. 1999, 2000 ve 2001 yıllarına bakıldığında Türkiye’nin bu alanda tamamen ihracat üstünlüğünü ele geçirdiğini görüyoruz. Bu yıllarda ithalat ve ihracat arasındaki fark 2001 itibariyle 213 milyon dolar seviyesine ulaşmış ve artış EİT oranı 0.02 gibi bir değer almıştır. Bu alanda gümrük birliğine geçiş Türkiye’nin ihracatını teşvik etmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Hecksher-Ohlin Teorisinin açıklamakta yetersiz kaldığı uluslararası ticaret yöntemlerini açıklayabilmek için pek çok yaklaşım geliştirilmiştir. Bunlar içerisinde ürün farklılaşması, ölçek ekonomileri gibi faktörleri göz önüne alan endüstri içi ticaret önem kazanmıştır. endüstri içi ticaret kavramı son yıllarda giderek daha fazla araştırmacının ilgisini çekmiştir. Uluslararası ticarete önem veren

ülkeler, dış ticaret politikalarını endüstri içi ticareti artırıcı yönde geliştirmişlerdir.

20. yüzyılın sonlarında sosyal, ekonomik, politik ve kültürel alanda dünyada yaşanan değişim, yeni bir dünya düzeninin kurulmasına yol açmıştır. Eski değerler, eğilimler yerini yenilerine bırakmış, bilgi teknolojilerindeki devrim ülkeleri birbirleriyle daha yakın ilişkiler kurmaya ve dünyadaki trendleri yakalamaya zorlamıştır. Küreselleşen dünyada ülkeler, ulusal ekonomilerini dünyaya açmaya; mal, emek, ve sermaye hareketlerinin sınır tanımadığı dünyada bir yandan uluslararası rekabet yarışında öne geçmeye, diğer yandan rekabet güçlerini artırmak için ekonomik işbirliğine ve bölgesel birleşmelere ağırlık vermeye başlamışlardır. Bu bağlamda Türkiye'nin gerçekleştirebileceği en önemli ekonomik bütünleşmenin Avrupa Birliği olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada, endüstri içi ticaretin artan önemi göz önüne alınarak, Türkiye'nin Avrupa Birliği ile dış ticaretinde endüstri içi ticaretin konumu ayrıntılı olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. 1985-2001 dönemi verilerini temel alan bu çalışmada Türkiye ile AB arasındaki endüstri içi ticareti ölçmek için Grubel-Lloyd'un düzeltilmemiş indeksi kullanılmıştır. Bu hesaplamaların sonucunda Türkiye'nin AB ile toplam dış ticaretinde EİT'in 1989 ve 2001 yıllarında 0.94'lük bir oranla en üst seviyede gerçekleşmiş olduğu bulunmuştur. Türkiye'nin AB ile GB'ne geçme kararı aldığı 1995 yılından sonra ise EİT en düşük seviyelere inmiştir. 1996 yılında 0.67 olan oran 1997 yılında 0.66 oranına gerilemiştir. Beklentilerin aksine 1996 yılında yürürlüğe giren 1/95 sayılı GB kararı Türkiye'nin ihracatında ciddi bir artış meydana getirememiştir. Özellikle tekstil ve petrol ürünlerindeki kotaların kalkması ile büyük sıçrama bekleyen Türk sanayicilerinin beklentileri gerçekleşmemiştir. Bu mallarda ciddi bir ihracat artışı gerçekleşmemiştir. Bunun nedeni Türkiye'nin Birliğe üye ülkelere çok önceden gümrük vergilerini kaldırmış olmasıdır

Çalışmada tespit edilen bir başka konu da Türkiye'nin AB ile GB öncesi ve sonrası dönemde dış ticaretinin yönüdür. GB öncesi sonuçlarına göre, Türkiye AB'ne özellikle gıda ve hafif sanayi ürünleri ihraç ederken, ağır sanayi ve ileri teknoloji gerektiren

ürünlerde ithalatçı bir yapı ortaya koymaktadır. Bu durum GB sonrası dönemde bazı değişiklikler göstermiştir. Özellikle “2:Akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler” GB sonrası ithalat patlaması yaşayan ve EİT oranı 0.50'lere yaklaşan bir sektör olmuştur. “4:Hayvansal ve bitkisel sıvıyağlar, katıyağlar ve mumlar” grubuna ait ürünlerde GB öncesi ithalat ağırlıklı bir sektörken GB sonrası ihracattaki büyük artışla birlikte ithalat ihracata yaklaşmış hatta 1999 ve 2001’de ihracat fazlası vermiş ve EİT oranı 0.91 seviyelerine yükselmiştir.

Sınai ürünler grubunda yer alan ürünlere bakıldığında da kimya sanayi ürünleri dışındaki tüm ürünlerde GB sonrası ihracattaki artışla birlikte EİT oranının da arttığı görülmektedir. Özellikle Tekstil grubu ve otomotiv sanayinde 1999 sonrası hızlı bir gelişme görülmüş ve bu da Türkiye’nin ihracat rakamlarına yansımıştır.

Sonuç olarak Türkiye GB sonrası sınai ürünlerde ihracatını artırmış ve ileri teknoloji gerektiren ürünlerde AB piyasasında rekabet gücü elde etmiştir. Son TÜSİAD raporunda da açıklandığı gibi, Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmini artırıcı bir etkisi olmuş; fakat iddia edildiği üzere, AB-Türkiye Gümrük Birliği Türkiye'nin dış ticaret açığının büyümesinde etkili tek neden değildir.

Çalışmada elde edilen bu sonuçlara göre, dünya ekonomisindeki gelişmeler doğrultusunda Türkiye dış ticaretinde EİT'in payını artırmayı istiyorsa, Araştırma Geliştirme projelerine ağırlık vermesi ve ülke içi ekonomik dengelerle birlikte, diğer ülkelerle olan siyasi ilişkilerini dengede tutabilmesi ve bu amaca yönelik politikalarını güçlendirebilmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Antonio AQUINO, “Intra-Industry Trade and Inter-Industry Specialization as Concurrent Sources of International Trade in Manufactures”, *Weltwirtschaftliches Archiv*, Vol.114, (1978).
- Alfred FIELD, Dennis APPLEYARD, *International Economics*, (Üçüncü Baskı, 1998).
- Dominick SALVATORE, *International Economics* (Yedinci Basım, J.W. and Sons, 2001).

- Feride Doğaner GÖNEL, “How Important is Intra-Industry Trade Between Turkey And Her Trading Partners?”, *Russian and East European Finance and Trade*, 37(4), (2001).
- Feride Doğaner GÖNEL, “Intra-Industry Trade Between Turkey and European Union”, *Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi* (Bahçeşehir Üniversitesi), Cilt No: 1, Sayı No: 3, (Mart 2001).
- Güzin ERLAT, Haluk ERLAT, “Measuring Intra-Industry and Marjinal Intra-Industry Trade; The Case for Turkey”, *Emerging Markets Finance and Trade*, Vol.39, No.6, (November-December 2003), s.8.
- Herbert GRUBEL, P.J. LLOYD, *Intra Industry Trade*, (Macmillian, London, 1975).
- Steven HUSTED and Michael MELVİN, *International Economics*, (2.Edition, Harper Collins College Publishers: New York, 1993).
- B.Peter KENEN, *The International Economics*, (4.Edition, Chambridge University Press: New York, 2000).
- J.OLİVERAS, I.TERRA, “Marginal Intra-Industry Trade Index: The Period and Aggregation Choice”, *Weltwirtschaftliches Archiv*, Vol.133, (1997) s.178.
- Şiir Erkök YILMAZ, “Endüstri İçi Ticaret Kavramı Üzerine Bir Deneme”, *Gazi Üniv. İ.İ.B.F. Dergisi*, Sayı: 1-2, (1997).
- Şiir Erkök YILMAZ, *Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi*, (Gazi Üniversitesi Yayın No: 178, İ.İ.B.F. Yayın No: 57, Ankara, 1992).
- DİE, *Sayılarla Türkiye-Avrupa Birliği 1994-2000*, (Yayın No: 2516, Ankara, Aralık 2001).
- DİE, *Türkiye-Avrupa Birliği Dış Ticareti 1989-1998*, (Yayın No: 2288, Ankara, Ocak 2000).